
Секція 4.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ

Сергій Шаменков,
незалежний дослідник

ПОЯСНИЙ ОДЯГ У ГАРДЕРОБІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА В КОСТЮМІ КОЗАЦТВА КІНЦЯ XVI – І ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Стаття розглядає можливий вигляд поясного одягу – штанів, що носилися на українських землях Речі Посполитої, у тому числі козаками, у XVI – першій половині XVII ст. Автор аналізує наявні письмові і зображувальні джерела цього періоду. Встановлено, що під терміном «убране» та «портки», якими позначали поясний одяг у зазначений період, розуміли, скоріше за все, вузькі штани угорського типу. Широкі же штани (шаровари) широко з'являються та зображуються лише після 30-х років XVIII ст.

Ключові слова: Річ Посполита, козаки, поясний одяг, убрание, шаровари.

Так вже склалося, що завдяки образу, який поширювався у творах мистецтва, у різних його варіантах та жанрах, від графіки до кінострічок, що нашарувалися впродовж двох століть, український козак уявляється одягнутим виключно в шаровари, а завдяки моді театральних колективів – майже обов'язково у великі, червоні та блискучі. Стереотип широких шаровар з матнею нижче колін як основного поясного одягу в козаків настільки стійкий, що деякий час він заважав і нам об'єктивно сприймати костюм зазначеної доби. Відкинувши стереотипи, ми спробуємо неупереджено та за допомогою історичних джерел з'ясувати, як виглядав поясний одяг козаків першої половини XVII ст.

Джерел, які розповідають, як одягалися козаки та інші мешканці українських земель, не так і багато, а тих, де описано поясний одяг – і поготів. У документах останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. (тестаментів та судових справах) в якості поясного одягу згадуються штани під терміном «убране» та «портьтки» [11, с. 21], «портьтки зеленые надходжалые» [4, с. 556]. Згідно з текстами, «убране» виготовляли переважно з вовняної тканини різних гатунків та кольорів, також зустрічаються і полотняні штани – «убраня полотняны, тъканыхъ трои» [1, с. 50]. Серед судових справ та тестаментів ми зустрічаємо велику кількість різних варіантів, наведемо лише декілька з них: «убранье белое каразєвое, убранье блакитное люнськое» [4, с. 202], «убране фалюндышовое з кгузами сребреными (у даному випадку, ймовірно, йдеться про застібку знизу на задній частині вузьких штанів угорського типу, які можна побачити на багатьох зображеннях. – С. Ш.) каразєвое блакитное» [4, с. 627], «убранье чирвоное фалюндышовое», «убранье бурьнатное фалюндишовое», «убранье фалюндишу зеленого» [4, с. 417, 425] «сини швибедин» [3, с. 122], «уберы фаленьдышу чьрвоного» [3, с. 149], «убране сєрьмяжное, порткі лунські синіі, порткі синіі каразєвие» [2, с. 215, 219, 229, 241, 242, 261].

Впевнено сказати, що саме малося на увазі під терміном «портьтки», важко. Так само нам достеменно невідомо, який крій ховається за терміном «убране». Дуже вірогідно (зважаючи на зображувальні джерела та згадку про гудзики), що крій «убране» був таким самим (або близьким) до крою угорських штанів, враховуючи те, що це був домінуючий тип штанів серед зразків церковного мистецтва та інших зображень. У такому випадку нам пощастило з тим, що до нашого часу дійшли артефакти, крій та зображення вузьких штанів угорського типу, що у свою чергу дозволяє нам їх реконструювати. Також, не виключено, під вказаними термінами в XVI ст. виступав варіант штанів не таких стислих, дещо ширших, які ми побачимо на деяких малюнках Ван Вестерфельда та на інших зображеннях. Ці штани, що, можливо, мали риси крою в майбутньому поширеного у відомих нам більш пізніх етнографічних зразках.

Ще один аргумент, крім подібності до зображених по всій території Речі Посполитої, на користь можливості використання штанів угорського типу, дають згадки доломанів. Доломани зустрічаємо серед переліків майна, як у військовому середовищі, так і серед міщанського гардеробу, у документах 1630-х років на Житомирщині (у жовніра згадується «доломанъ вблочистый шиптуховый») [1, с. 168],

на Київщині («доломанъ фалендышовый», «доломанъ фалендышовый лазуровый, доломанъ старый требуховый», «доломанъ чырвоный фалендышовый») [3, с. 149, 153, 154]. Доломан – плечовий одяг довжиною трохи вище коліна; судячи з численних зображень першої половини XVII ст. доломан переважно носили з вузькими штанами угорського типу (крім буквально поодиноких випадків серед шляхетського середовища, де показані штани, ймовірно, східного крою). Якщо взяти до уваги те, що крій доломанів, жупанів, делій, був майже однаковим на всій території Речі Посполитій, у тому числі і на наших теренах, то чому б і штанам не мати такий самий чи близький до угорського крій?

Зображувальні джерела епохи (остання чверть XVI – перша половина XVII століття) та крій речей, які збереглися, показують вузькі угорського типу штани, або подібні до них за кроєм, крій яких з невеликими змінами та варіаціями використовувався з другої половини XVI до кінця XVII століття. Серед автентичних зображень такого типу форми штанів простежити можна лише при наявності короткого верхнього плечового одягу.

У відомому описі України Г. Боплана 1640-х років серед опису одягу козаків зазначено «caleçó», таким чином автор можливо натякає саме на досить вузькі штани. Автор, вочевидь, свідомо використовує саме термін «caleçó» (вузькі штани), описуючи штани козаків [10]. Додатковим підтвердженням служить малюнок крою з кравецької книги початку XVIII ст., де зібрані крої, характерні також для XVII ст. На одному з кроїв показані вузькі штани, подібні на угорські та польські, і які також підписані як «calzon» [9, tab. 22].

Цікавими джерелами виступають зображення в церковному малярстві та замальовки очевидців. Завдяки тому, що на українських іконах майстри, відходячи від «канонів», подекуди вимальовували досить історично достовірні постаті з регіональними відмінностями в одязі різних народів (особливо це простежується по іконам, які зображують Страшний суд), ми маємо досить реалістичні зображення поясного одягу представників як місцевих мешканців, так і сусідніх держав. На цих зображеннях у період, який ми розглядаємо, виступають переважно вузькі штани (або панчохи, що одягнуті поверх таких вузьких штанів), які майже повторюють силует ноги; зрідка показані штани трохи ширші, з глибокими складками. В якості прикладу наведемо лише декілька з десятків подібних зображень: стінопис церкви св. Юра, Дрогобич, середина XVII ст.; ікони «Страсті Христові», Львів, 1620 р; ікони «Страшний суд», XVII ст. Надсяння, Національний музей, Львів; ікони «Різдво Христове», середина XVII ст., Музей Волинської ікони, Луцьк.

Наступним джерелом виступають зображення на печатках та гербах Війська Запорозького – незважаючи на розміри та деяку умовність зображень, вони на диво ретельно віддзеркалюють козацький одяг. На деяких з них можемо простежити або вузькі, або недуже широкі штани. Цікаво, що зображення козака на гербі Війська Запорозького часів Богдана Хмельницького та на портреті гетьмана (копії XVIII ст. з картини XVII ст.) зображено саме вузькі темно-сині чи чорні штани – їх видно завдяки тому, що постать козака показана в короткій білого кольору одежі (сермязі чи жупані), що традиційно виступає в якості козацького військового одягу. Козаки часів Визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького широко представлені на відомому гобелені «Битва під Лойовим», що створено за полотном сучасника та очевидця подій голландського художника Абрахама Ван Вестерфельда. Цикл тих малюнків – потужне джерело, що дає нам можливість уявити, як виглядав козацький одяг під час тих буремних подій. Важливо підкреслити, що завдяки тому, що козаки під час війни носили короткий зручний одяг – сермяги та короткі жупани чи доломани [5] – ми можемо простежити форму та об'єми поясного одягу. У тих епізодах, де зображено українських козаків, штани показані також достатньо вузькими; можна припустити, що зображено штани двох типів: як в крої, близькому вузьким угорським штанам, так і другому варіанті – східних штанів, крій яких не був занадто широким, складався з двох прямокутних холош та мав вузькі трикутні клини, або в іншому варіанті – прямокутну вставку між штанинами (холошами). Жодного зображення, яке можна трактувати як широкі шаровари зі звисаючою до коліна та нижче «матнею», ми на джерелах, що стосуються першої половини XVII ст. з українських земель ми не зустрінемо.

На турецькій мініатюрі 1635 року з колекції Британської бібліотеки, де зображено, як запорозькі човни атакують турецькі кораблі, один з козаків під час бою падає в воду. На ньому добре видно його червоні вузькі штани. Бачимо, що турки також не уявляли козаків в якихось широченних шароварах.

Вузькі (у розфарбованому варіанті мапи – білі) штани зображено на представниках старшини та в козаків на мапі Г. де Боплана 1640-х років («Typus Generalis Ucrainae» [12]), а саме на картуші мап гравера В. Гондіуса. Такі ж вузькі штани зображено на фігурі з мапи Київщини 1661 року (Joan Blaeu (1598-1673) «Ucrainae parsquae Kiovia Palatinatus») [13]. На картушах до мап з альбому Йоанна Блау 1662 року на постатях ми бачимо також такого типу вузькі штани. Враховуючи роки виконання, на картушах представлено козацтво до та після військових дій часів повстання під проводом Б. Хмельницького. У них, на відміну від замальовок, які зробив Ван Вестерфельд, що цікаво, штани зображено однакові – вузькі.

Вузькі штани всіх типів (угорського, польського, турецького) використовувалися в гардеробі мешканців Речі Посполитої та українських земель не лише в XVII сторіччі, на зображеннях та в описах вони співіснують та й навіть домінують до середини XVIII сторіччя.

Збережені крої з кравецьких книг дають нам можливість реконструювати представлені в них зразки вузьких штанів умовно трьох основних типів, що носилися на території Речі Посполитої та українських землях. Першими виступають вузькі штани з крипти кінця XVI сторіччя міста Шарошпотак (Угорщина), на штрипці [6]. Другі – штани з креслення Познанської кроїльної книги першої половини XVII ст., з гульфіком та деталлю, що формує стопу [7]. Треті – це штани з французької книги 1671 р., де представлено турецький крій, в якому деталь, що формує низ ноги та стопу, підшивається окремо [8]. Крім цих кроїв, збереглося ще до десяти варіантів з інших книг, де показано вузькі штани з різними варіаціями формування стопи, чи штани на штрипці. За вказаними кроями нами було реконструйовано три види штанів, що могли використовуватися на українських землях. Реконструкції виконано з сукна та вовни, лляними нитками, ручним способом.

Широкі штани, які вважаються звичлими для сприйняття «шароварами», широко з'являються та зображуються лише після 30-х років XVIII ст. Ймовірно, це якимось пов'язано з війнами кінця XVII – першої половини XVIII ст. з Османською Портою, перебуванням козаків за Дунаєм, куди перебралися козаки після розгрому Січі російськими військами. Такі штани ми вже бачимо на малюнках німецького художника Йохана Мюнца, що подорожував по українським землям у 1770-1776 рр., та Т. Калинського, виконаних на початку 1780-х років. Народні ж картини («Мамаї»), які теж демонструють широкі шаровари, писалися наприкінці XVIII та у XIX століттях. Штани на козаках, що малював Г. Норблен (Jean-Pierre Norblin de La Gourdain) також виконані в кінці XVIII ст. Описи штанів, опубліковані в Дмитра Яворницького, пов'язані з кінцем XVIII сторіччя.

Список використаних джерел та літератури

1. Акти Житомирського гродського уряду 1590-1635 / підготував до видання В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 250 с.
2. Архив Юго-Западной России. Ч. 3. Акты о козаках (1500-1648 г.). – Киев, 1863. – Т. 1. – 433 с.
3. Білоус Н. Тестаменти киян. Середина XVI – першої половини XVII ст. / Н. Білоус. – Київ, 2011. – 200 с.
4. Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. – Київ: Фенікс, 2014. – 776 с.
5. Шаменков С. И. К вопросу о сортах и цвете сукон в costume украинского казачества (конец XVI – XVII вв.) [Электронный ресурс] // История военного дела: исследования и источники. – 2013. – Т. IV. – С. 56–85. – Режим доступа: http://www.milhist.info/2013/05/27/shamenkov_4
6. Шаменков С. И. Вузькі штани останньої чверті XVI ст. [Електронний ресурс] // Блог спільноти історії та реконструкції козацької доби. – Режим доступа: <http://xviic.blogspot.com/2015/03/xvi.html>
7. Шаменков С. И. Польські (угорські) вузькі штани кінця XVI – середини XVII сторіччя. Досвід відтворення.[Електронний ресурс] // Блог спільноти історії та реконструкції козацької доби. – Режим доступа: <http://xviic.blogspot.com/2015/01/xvi-xvii.html>
8. Шаменков С. И. Османські штани XVII ст. зафіксовані французьким кравецьким кресленням 1671 року [Електронний ресурс] // Блог спільноти історії та реконструкції козацької доби. – Режим доступа: <http://xviic.blogspot.com/2016/08/xvii-1671.html>
9. de Anduxar M. Geometria y trazas pertenecientes al oficio de sastres: donde se contiene el modo y orden de cortar todo genero de vestidos / M. de Anduxar. – Zaragoza: por Francisco Revilla, 1720. – 95 p.
10. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Conteneues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Par le Sieur de Beauplan. – A Rouen, Chez Jacques Caillou, 1660. [Електронний ресурс] // Ізборник. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/boplan/bop07.htm>
11. Turnau I. Ubior narodowy w dawnej Rzeczypospolitej / I. Turnau. – Warszawa, 1991. – 208 s.
12. Typus Generalis Ukrainae [Електронний ресурс] // Картографічні видання – НБУВ. Електронна колекція карт. – Режим доступа: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_sk/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=EKART&P21DBN=EKART&Z21ID=&Image_file_name=IMG/00037.jpg
13. Ukrainæ pars quæ Kiovia Palatinatus vulgo dicitur. Per Guilhelmum Le Vasseur de Beauplan. – Joh. Blaeu exc., 1661 [Електронний ресурс] // Інститут історії НАН України. – Режим доступа: http://history.org.ua/LiberUA/UkrainaePars_1661/UkrainaePars_1661.pdf

Рис. 1. Фрагменти ікони «Страшний суд» XVII ст. Надсяння, Національний музей, Львів.

Рис. 2. Стінопис церкви св. Юра, Дрогобич, сер. XVII ст.

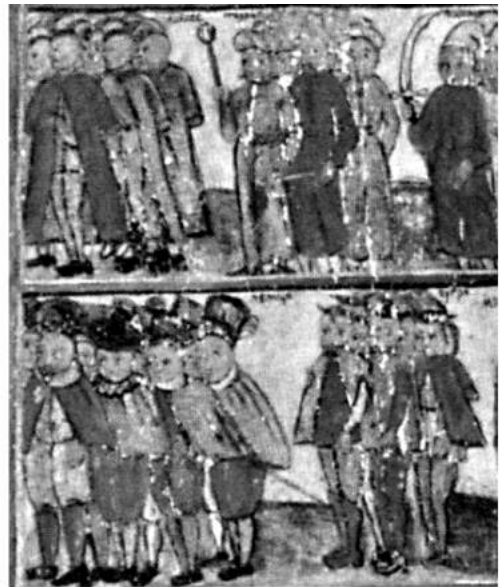

Рис. 3. Фрагменти ікони «Страшний суд» XVII ст. Надсяння Національний музей, Львів.

Рис. 4. Фрагмент ікони «Різдво христове», сер. XVII ст. - музей Волинської ікони, Луцьк.

Рис. 5. Фрагмент мапи Боплана. Гравюра Вільгельма Гондіуса. 1640 -ві роки.

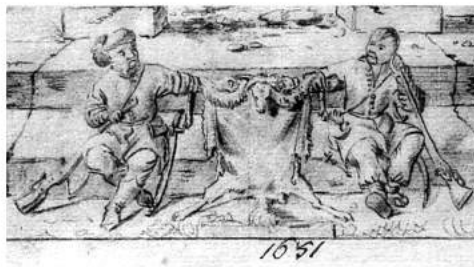

Рис. 7. Полонені козаки з гравюри А. Ван Вестерфельда

Рис. 6. Фрагмент герба Війська Запорізького, копія XVIII ст., з втраченого оригіналу. З портрета Б.Хмельницького. Національний музей, Київ.

Рис. 8. Козаки з гравюри А. Ван Вестерфельда. Ліворуч, вірогідно, у вузьких штанях, праворуч в нешироких народних штанях.

Рис. 9. Козаки які загинули в бою, з гравюри А. Ван Вестерфельда.

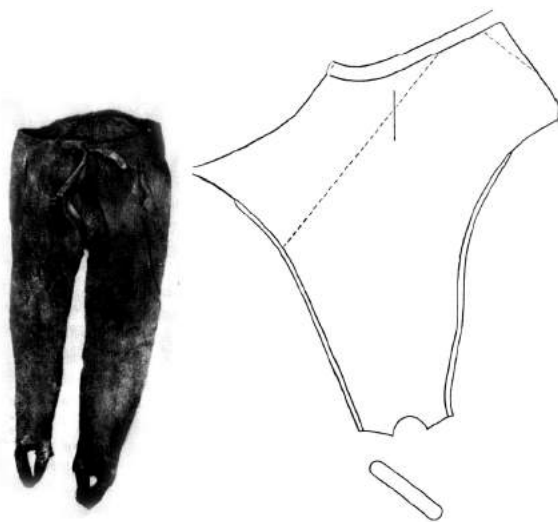

Рис. 10. Штани з крипти м. Шарошпатаку.

Рис. 11. Реконструкція

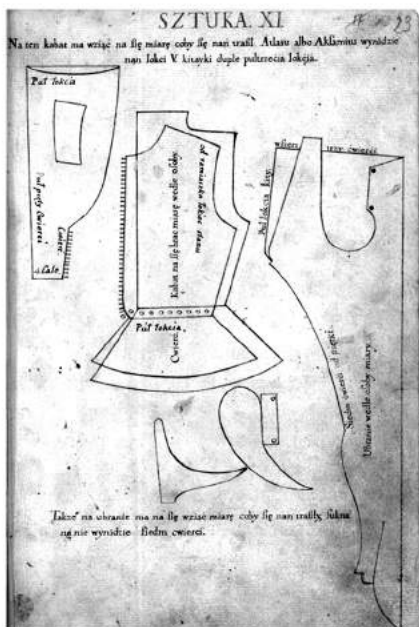

Рис. 12. Штани польські, креслення в кравецькій книзі м. Познань.

Рис. 13. Реконструкція.

Рис. 14. Реконструкція.

Рис. 15. Реконструкція.

Рис. 17. Реконструкція.

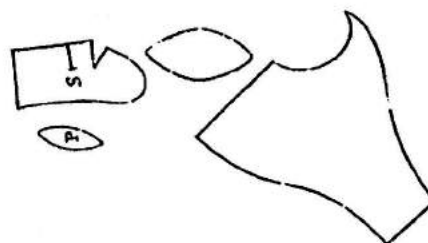

Рис. 16. Штани турецькі, креслення з французької книги 1671 року.